

بررسی شناخت نفس و کارکردهای آن در رویکرد امام خمینی (ره)

(مطالعه ای کیفی مبتنی بر نظریه داده بنیاد)

ناهید زینی حسونند^{۱*}

چکیده: شناخت نفس و چگونگی کارکرد آن همواره مورد توجه متفکران علوم انسانی به خصوص رشته های حکمی و فلسفی بوده است. تحلیل کیفی شناخت نفس و کارکردهای آن در رویکرد حضرت امام (ره) مبتنی بر نظریه داده بنیاد پژوهش حاضر را شکل داده است. جامعه آماری شامل کلیه منابع اعم از کتاب ها، سخنرانی ها، متون و نامه های حضرت امام (ره) بوده است. نمونه آماری مورد مطالعه ۶۲ متن و پارگراف از منابع مرتبط با شناخت نفس از دیدگاه امام خمینی بوده است که به شیوه هدفمند انتخاب شدند. داده ها از طریق تحلیل متن و در قالب مدل مفهومی شامل: شرایط علی؛ عوامل محوری؛ راهبردها؛ بستر حاکم؛ عوامل مداخله گر، تسهیل گرها و باز دارنده ها (موانع)، و در نهایت پیامدها (نتایج شناخت نفس) ارائه شد. یافته ها نشان داد سبک زندگی منطبق بر پیام وحی و برنامه فطرت، رجوع از علم حصولی به علم حضوری و ترکیه نفس منجر به شناخت نفس خواهد شد. در اثر اتصال رابطه بین معرفت نفس و معرفت پروردگار، استعداد های بالقوه در فطرت انسان به فعلیت خواهند رسید؛ و لذا نفس ناطقه احراز و تمام قوای نفس از جمله وهم و غضب و شهوت تسلیم عقل سلیم و انبیاء شده و به جنود رحمانی تبدیل خواهند شد و در نهایت مقام خلیفه اللّهی و سعادت ابدی حاصل خواهد شد.

واژگان کلیدی: امام خمینی (ره)، شناخت نفس، علم حصولی، علم حضوری، نظریه داده بنیاد

* نویسنده مسئول: استادیار دانشکده علوم انسانی، دانشگاه حضرت آیت الله العظمی بروجردی ره، بروجرد، ایران

The Study of recognition of the self and its functions in Imam Khomeini's approach

(A qualitative study based on grounded theory)

Nahid Zeini Hassanvand^{1*}

Abstract:

Knowing the self and its functionality has always been the focus of humanities thinkers, especially in the legal and philosophical fields. The aim of this study was to analyze of Imam Khomeini's approach to the subject of self-knowledge and its functions in a qualitative manner based on the data theory of the foundation or Grounded theory. The statistical population includes all sources including books, lectures, texts and letters narrated by Imam Khomeini (as) whose method of selection was purposeful. A total of 62 texts from different sources were examined, but from source 48 onwards, the content within the text was repetitive and the data reached theoretical saturation. Data were analyzed through text in three stages of open coding, axial coding and selective. The findings were formed in the form of a conceptual model as follows: Causal conditions (causes and opportunities); Pivotal factors; Strategies; Ruling bed (underlying factors); Interfering factors have been facilitators (backers) and inhibitors (barriers), and ultimately consequences (results of self-knowledge). Findings showed that a lifestyle consistent with true cognition and action based on the message of revelation and the program of nature, reference from the acquired knowledge to Intuitive knowledge and self-cultivation will lead to self-knowledge. As a result of the connection between the knowledge of the self and the knowledge of the Lord, the programs written in human nature will come to fruition; Therefore, the rational soul will be attained and all the powers of the soul, including delusion, anger and lust, will surrender to common sense and the prophets and will become merciful soldiers, and eventually the position of succession to Allah and eternal happiness will be achieved.

Key Words:

Acquired knowledge, Epistemology, Imam Khomeini, Intuitive knowledge, philosophical and mystical approach, Recognition of Self.

¹ * Corresponding Author: Assistant Professor of the Faculty of Humanities, Ayatollah Boroujerdi University, Boroujerd, Iran
N.Hasanvand@abru.ac.ir

بیان مسئله: مبحث نفس و شناخت خویشتن انسان از همان زمان‌ها بی که دین در پهنه‌ی زمین گسترش یافت و فلسفه‌ها از سرزمین‌های گوناگون شرق و غرب بر آمدند، از دغدغه‌ها و دلمشغولی‌های ویژه‌ی آدمیان بوده است. سوال از شناخت نفس، ویژگی‌های نفس، استعدادها و قوای نفس و نیز رابطه‌ی نفس با خدا شناسی، جهان‌شناسی و معاد شناسی از دیدگاه امام خمینی (ره) عمده‌ترین سوال پژوهشی مورد توجه بوده است.

اهمیت: نفس در قرآن و در روایات مختلفی استعمال شده است. نفس یکی از معماهای آفرینش بوده و در نزد حکما و فلاسفه مورد توجه خاص بوده است و همچنین تجارب مختلف بشری حاکی از آن بوده که ورود به خویشتن شناسی و معرفه‌النفس انسان را با سرعت و شوق بیشتر به مباحث الهیات پیوند می‌دهد. در حکمت متعالیه معرفت نفس مهم‌ترین عامل جهان‌بینی الهی به شمار آمده و صدرالمتألهین (ره) معتقد است معرفه‌النفس تنها راه نتیجه‌بخشی است که انسان را به شهود حق می‌رساند و می‌فرماید: معرفه‌النفس، ذاتاً و فعلاً مرفاه لمعرفه‌الرب ذاتاً و فعلاً^۱ به نقل از: طالب زاده و میرزایی، ۱۳۹۰، ص. ۹۸).

ضرورت: امام خمینی (ره) علاوه بر داشتن شخصیت فقهی، اصولی، عرفانی و اجتماعی در حکمت و فلسفه نیز دستی توانا داشت. ضرورت این پژوهش مربوط به شناخت مبانی تفکر فلسفی امام خمینی (ره) در یکی از مهم‌ترین مباحث انسان‌شناسی یعنی هستی‌شناسی، کارکرد، اهمیت و چگونگی تحقق نفس ناطقه انسانی (علم النفس) است. با الهام از دیدگاه‌های این فیلسوف فرزانه که هرگز در این مختصر نمی‌گنجد، تلاش پژوهشگر بر آن بوده است که با رویکردی جدید و روشی متفاوت به بازخوانی ایده‌های متقن ایشان در شناخت نفس که اصلی‌ترین محور کسب هویت و لازمه وحدت و انسجام وجودی در دنیای معاصر است پرداخته شود.

هدف: هدف عمده از انجام این پژوهش، خلاء پژوهشی بود که با رویکرد کیفی به شناخت نفس از دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) پرداخته باشد.

روش: در این پژوهش، به منظور تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش گراندد تئوری یا نظریه‌مبنایی استفاده شده است، در این روش طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی، از متون مطالعاتی انجام می‌شود. در مرحله کدگذاری باز، داده‌های اولیه به صورت مفاهیم تقلیل داده می‌شود. در کدگذاری محوری، مفاهیم باهم ترکیب شده و مفاهیمی در سطح انتزاعی بالاتر (مقولات)

قسمت از تعریف نفس، از تعریف ارسطو در مورد نفس می‌گسلد، زیرا که در تفکر ارسطویی «هر صورتی کمال است و هر کمالی صورت است» (ارسطو، ۱۳۶۹، ص. ۷)، یعنی بین دو واژه کمال و صورت، رابطه تساوی برقرار است. در حالی که ابن سینا مخالف این نظر بوده و معتقد است که هر صورتی کمال است، ولی هر کمالی صورت نیست. یعنی رابطه بین کمال و صورت، عام و خاص مطلق است، درحالی که لازمه تساوی بین واژه کمال و صورت بدین گونه است که با از بین رفتن ماده (بدن)، صورت (نفس) هم ناپود می‌شود و این مطلب با بقای نفس منافات دارد. ابن سینا در رساله الحدود، حد نفس را این گونه بیان می‌کند که نفس به دو معنای متفاوت از هم به کار رفته است و هر معنایی که از نفس ارائه می‌شود، تعریف ویژه‌ای از آن را بیان می‌کند. نفس در یک معنا بر انسان، حیوان و نبات منطبق است که همان تعریف نفس به کمال جسم طبیعی آلی است که بالقوه حیات نیز دارد؛ و در معنای دوم بر انسان و فلک انطباق می‌یابد که عبارتست از نفس جوهر مجرد و کمال جسم است که از روی اختیار و به یاری عقل، جسم را حرکت می‌دهد (ابن سینا، ۱۳۶۶، ص. ۹۰). پس نفس هم جوهر است و هم کمال بدن. کمال بودن آن نه از این جهت است که جوهر است بلکه به این اعتبار است که مبدا حرکت است و بر بدن حکومت می‌کند (احمدی و بنی جمالی، ۱۳۷۱، ص. ۱۰). قوای نفسانی در دیدگاه فلاسفه اسلامی از زمان کندی (قرن ۳) و فارابی (قرن ۴ و ۳) تا به امروز تقسیمات متعددی دارد که به مرحله معرفت شناسی نفس و روان مربوط می‌شود (طالب زاده و میرزایی، ۱۳۹۰، ص. ۹۲).

از دیدگاه امام خمینی (ره)، «انسان اعجوبه‌ای است دارای دو نشأه و دو عالم: نشأه ظاهریه ملکیه دنیویه که آن بدن اوست، و نشأه باطنه غیبیه ملکوتیه که از عالم دیگر است. و نفس او، که از عالم غیب و ملکوت است، دارای مقامات و درجاتی است که به طریق کلی گاهی تقسیم کرده اند آن را به هفت قسمت، و گاهی به چهار قسمت، و گاهی به سه قسمت و گاهی به دو قسمت. و از برای هر یک از مقامات و درجات آن جنودی است رحمانی و عقلانی، که آن را جذب به ملکوت اعلی و دعوت به سعادت می‌کنند، و جنودی است شیطانی و جهلانی که آن را جذب به ملکوت سفلی و دعوت به شقاوت می‌کنند» (امام خمینی، ۱۳۹۷، ص. ۱۰). از نظر امام، «قلب انسانی لطیفه‌ای است که متوسط است بین نشئه ملک و ملکوت و عالم دنیا و آخرت» (امام خمینی، ۱۳۷۶، ص. ۳۹۹) و «انسان موجود وهیتی است که جسم دارد و جسم، نشانه طبیعت است و نفس دارد که بین جسم و مجرد عقلانی است و همان قوه ادراکی‌ای است که مدرک جزئیات است و آن نشانه برزخیت است و مرتبه عقلانیت دارد که نشانه عالم مجرد و عالم عقل است و در بین موجودات طبیعی تنها انسان است که کون جامع است و از مرتبه اخیر شهادت و مرتبه متوسطه برزخیت و مرتبه اولی - یعنی مرتبه تجرد عقلانی - حظی دارد. انسان دارای مراتب و شئون وجودی متفاوتی است. در قوس نزول، موجودی که جامع این اکوان باشد وجود ندارد و در قوس صعود که از مهد عالم طبیعت شروع می‌شود، تنها انسان است که کون جامع است و از مرتبه تجرد عقلانیت - حظی دارد و هیچ موجودی این نصیب را ندارد» (اردبیلی، ۱۳۹۲، ج: ۳، ص. ۵۸۶، به نقل از: علی پور، ۱۳۹۹، ص. ۸۸).

عبارت امام خمینی در این خصوص دقیق و گویا بوده و حق مطلب را به خوبی اداء کرده است: نفس هم چون صورت است تعلق ذاتی به بدن داشته و با این ماده خود متحد است، بدون این که دوئیت در کار باشد، بلکه یک حقیقتی است، که بتواند متبدل به حقیقت دیگر بشود (اردبیلی، ۱۳۸۵، جلد: ۳، ص. ۱۶۶).

در منابع موجود و پژوهش‌های بسیار متنوعی (شفیعی مازندرانی، ۱۳۷۶)، اردبیلی، ۱۳۸۵؛ مقادادیان و صادقی، ۱۳۹۹؛ رجبی، ۱۴۰۰ و...) در مورد دیدگاه‌های حضرت امام ره پیرامون نفس و آثار آن به رشته تحریر در آمده است؛ ولی تاکنون پژوهشی به مطالعه کیفی و به روش داده بنیاد به بررسی شناخت نفس از منظر حضرت امام ره نپرداخته است و این پژوهش بر آن است که خلاء ناشی از آن را مرتفع سازد.

۲. مبانی مفهومی و نظری

شفیعی مازندرانی (۱۳۷۶، صص. ۴۳-۴۱)، در فصل چهارم کتاب پرتوی از مبانی تربیتی عرفانی امام خمینی قدس سره الشریف، با شمردن راه های شناخت و دریافت حقایق هستی برای انسان، راه های گوناگون را به ترتیب از منظر حضرت امام (ره) مورد بررسی قرار داده است؛ اهم این راه ها عبارتند از:

۱- حواس ظاهر

۲- عقل و ادراکات عقلی

۳- فطرت و بینش های فطری

۴- رؤیاهای صادقه

۵- تهذیب نفس، مکاشفات و شهود باطن

۶- وحی و مکتب انبیا

در نظر امام (ره)، معرفه النفس از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده است. در ادامه به بخشی از سخنان و مطالب مکتوب ایشان در مورد انسان و معرفت النفس اشاره شده است:

۱. انسان کامل، بزرگترین آیات و مظاهر اسماء و صفات حق و مثل و آیت حق تعالی است. (امام خمینی، ۱۳۹۷، ص. ۷۰۶).
۲. انسان موجودی برگزیده شده و انتخاب گشته است (امام خمینی ۱۳۷۸، جلد: ۱۳، ص. ۱۳۰).
۳. انسان پرتوی از جمال حق است ولی باید دانست آدمی عین ذات حق نخواهد بود، بلکه نسبت میان او و ذات پروردگار متعال، تباین ذاتی است (مصباح الهدایة، ۱۳۸۶، به نقل از شیروانند، عبدی، ۱۳۸۹، ص. ۵).
۴. غیر از انسان هیچ موجودی مظهر تام اسمای الهی نیست و این مسأله فقط به انسان اختصاص دارد (امام خمینی ۱۴۰۶، ه. ق. ۱۳۶۴، ص. ۱۶۱).
۵. آفرینش انسان، مقصود اصلی خلقت جهان است (امام خمینی ۱۴۰۶، ه. ق. ۱۳۶۴)، صص. ۶۱-۶۰). چنانکه در حدیثی قدسی آمده است یابن آدم خلقت الاشیاء لاجلك و خلقتك لاجلی (امام خمینی ۱۳۸۰، ص. ۲۶۳).
۶. اسرار الهی، فقط توسط انسان آشکار می گردد (امام خمینی ۱۴۰۶، ه. ق. ۱۳۶۴)، ص. ۱۶۱).
۷. حرکت انسان در دو قوس نزول و صعود است (امام خمینی ۱۳۸۱، صص. ۴۱-۳۹).
۸. انسان در آغاز، حیوان بالفعل و انسان بالقوه است (امام خمینی ۱۳۸۳، صص. ۱۶۶ و ۱۴۴؛ امام خمینی ۱۴۰۶، ه. ق. ۱۳۶۴)، ص. ۱۶۱).
۹. (معرفه النفس) نردبان راهیابی به آسمان معارف و حقایق است و کسی که نفس خویش را شناخت، خدای خود را شناخته است (امام خمینی، ۱۳۸۶، ص. ۱۸).
۱۰. مراد از (نفس) همان عنصر ملکوتی است که در عین ارتباط با بدن، وجودی مستقل از آن دارد؛ زیرا موجودی مجرد یعنی غیر مادی است (امام خمینی ۱۳۸۳، ص. ۵).

۱۱. (نفس) ویژگی هایی دارد که بدن فاقد آن هاست. نفس پس از جدایی از بدن به حیات خویش ادامه می دهد (امام خمینی ۱۳۸۳، ص. ۱۹)، این ویژگی انسان است (امام خمینی ۱۳۷۸، ص. ۵۵). (نفس در آن واحد صور مختلفی را می پذیرد، در حالی که بدن در آن واحد بیش از یک صورت را نمی تواند دارا باشد) (امام خمینی ۱۳۸۳، صص. ۱۹۹-۱۹۸).
۱۲. هر چه عمر نفس بگذرد، قوی تر می گردد، در حالی که بدن فرسوده گشته و رو به کهولت می رود (امام خمینی ۱۳۸۳، صص. ۱۹۹-۱۹۸). نفس از بدن به عنوان یک ابزار استفاده می کند و نفس است که بدن را از نابود شدن حفظ می کند (امام خمینی ۱۴۰۶ هـ. ق. (۱۳۶۴)، صص. ۶۱ و ۸۸).
۱۳. انسان باید در همین عالم، این چند صباح را مغتنم شمارد و ایمان را با هر قیمتی هست، تحصیل کند و دل را با آن آشنا کند (امام خمینی ۱۳۸۱، ص. ۱۰۴).
۱۴. چنان چه شرایطی پیش آید که تمام استعدادها و توان بالقوه و همچنین گرایش ها و بینش های فطری انسان به فعلیت در آمده باشد و شکوفا گردد (انسان) به مقام خلافت (خلیفه الهی) نایل می آید (امام خمینی ۱۳۸۳: حدیث ۱۵۰: ۲۲۷؛ حدیث ۱۶: ۲۶۰ و ۲۶۱).
۱۵. بالاترین سعادت برای انسان سعادت عقلی است و راه رسیدن به آن تعالی نفس است (امام خمینی ۱۳۸۷، ص. ۲۳، به نقل از: علی پور، ۱۳۹۹، ص. ۸۹).
- در این پژوهش با انجام مطالعه کیفی از نوع گراند تئوری (تئوری داده بنیاد) به تحلیل دیدگاه های حضرت امام ره در موضوع معرفه النفس پرداخته شده است.

۳. روش شناسی

غالباً در شناخت شناسی اجتماعی از "داده های طبیعی" استفاده می شود از جمله نمونه داده های طبیعی می توان به پیاده کردن متن گفتگوهای روزمره، متون رسانه ها و متون علمی اشاره کرد (اقبال، ۱۳۹۷، ص. ۲۵۱). مزیت این نوع داده ها دست اول بودن آن هاست به گونه ای که گرایش ها و باورهای قبلی محقق تاثیری بر شکل گیری آن ها ندارد. وجود این دسته از داده ها این امکان را به محقق می دهد که، تنوعات ذهنی را در چارچوب بسترهای اجتماعی گوناگون انجام دهد (اقبال، ۱۳۹۷، صص. ۲۵۱-۲۵۲). نظریه داده بنیاد، شیوه تحلیلی در علوم اجتماعی است که پیشاپیش نظریه مطرح نمی کند بلکه پس از گردآوری داده ها و تحلیل آن ها به نظریه می رسد (کاستلز، ۱۳۹۷، ص. ۱۲). کدگذاری محوری شامل شرایط علی، پدیده محوری، بستر حاکم، شرایط مداخله گر، راهبردها و پیامدها می شود و با کدگذاری انتخابی پس از تحلیل هر منبع بخش های ناقص مدل شناسایی و انتخاب و در منبع بعدی به تکمیل آنها پرداخته می شود تا زمانی که محقق هم به اشباع نظری برسد و هم مدل از نظر مفاهیم کامل شود. یعنی به طور هم زمان از تکنیک اشباع نظری و تحلیل استقرایی استفاده می شود.

جامعه مورد مطالعه تحقیق حاضر کلیه منابع اعم از کتاب ها، سخنرانی ها، متون و نامه های تقریر شده حضرت امام (ره) در مورد شناخت نفس و اهمیت و ضرورت آن بوده است. به منظور نمونه گیری به دلیل ماهیت کیفی تحقیق، محقق به صورت هدفمند و از پیش تعیین شده به سراغ منابعی رفت که معیارهای استاندارد انجام پژوهش علمی (رعایت اصول تدوین و نگارش مبتنی بر منبع نویسی، تاریخ انجام و... اعتبار سایت و موسسه پخش خبر، و....) را داشتند زیرا تنها این قبیل منابع بودند که می توانستند اطلاعات لازم را

برای تحلیل این موضوع در اختیار پژوهشگر قرار دهند. داده های این پژوهش با استفاده از مطالعات تاریخی و اسنادی مشتمل بر مقالات، سخنرانی های پیاده شده در قالب متن، کتاب ها و همچنین نامه ها جمع آوری شده اند و برای تجزیه و تحلیل از روش نظریه داده بنیاد شده است.

به دلیل آن که پژوهش کیفی حالت رفت و برگشتی دارد، بدین معنا که داده های مربوط به یک مورد جمع آوری گشته و تحلیل می شوند و پس از آن تحلیل، تصمیم گرفته می شود که منبع بعدی منبعی باشد که بتواند اطلاعات دقیق تری درباره موضوع در اختیار محقق قرار دهد. همچنین تا زمان اشباع نظری یعنی زمانی که دیگر داده جدید حاصل نشود، به فرآیند نمونه گیری ادامه داده می شود.

در این پژوهش تعداد 62 متن از منابع مختلف انتخاب شدند، اما از منبع 48 به بعد مطالب درون متنی جنبه تکراری داشته و داده ها به حد اشباع رسیده بودند. در این روش طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی، مطالب گردآوری شده از جملات خام و داده های اولیه به کدهای مفهومی و مقولات و طبقات تبدیل شدند که در نهایت با کدگذاری محوری در مدل پارادایم نظریه داده بنیاد مطرح گشت.

برای بررسی و ارزیابی اعتبار و روایی داده ها، مفاهیم استخراج شده در قالب مدل پارادایم، مقولات و مضامین کدهای یافت شده و نمونه های تحقیق، به چند نفر از متخصصان حوزه روان شناسی و دین ارائه شدند تا مورد مطالعه و بازبینی قرار گرفته و مواردی جهت اصلاح نظریه نهایی بیان شد. اگر چه در تحقیق کیفی بحث پایایی موضوعیت ندارد اما به جهت بررسی پایایی این تحقیق از روش توافق درون موضوعی استفاده شده است. بدین صورت که سه منبع از منابع موجود در اختیار کدگذار دیگری قرار گرفت و درصد تشابهات کدگذاری پژوهشگر و کدگذار دوم، نسبت به کل کدهای ایجاد شده محاسبه گشت که معادل 76٪ و نشان دهنده پایایی مطلوب تحقیق بوده است. با توجه به مطالب فوق در ادامه به تحلیل کیفی شناخت نفس در رویکرد حضرت امام ره پرداخته شده است.

4. تحلیل یافته ها و مدل مفهومی در تئوری داده بنیاد

4-1. یافته های تحلیلی

در این پژوهش در تحلیل داده ها از روش گرانددتئوری یا نظریه داده بنیاد استفاده شده است، در این روش طی سه مرحله کدگذاری باز، محوری و انتخابی، از متون گردآوری شده انجام شده است. در مرحله کدگذاری باز داده های اولیه به صورت مفاهیم تقلیل داده شدند؛ در کدگذاری محوری مفاهیم باهم ترکیب شده و مفاهیمی در سطح انتزاعی بالاتر که مقولات بودند تبدیل و استخراج شدند. بعد از این، مقوله ای تحت عنوان مقوله هسته در مرحله کدگذاری گزینشی یا انتخابی به دست آمد. علاوه بر انجام سه مرحله فوق مرور جدی و عمیق بر سوابق پژوهشی و نظری مربوط به موضوع انجام شد. هنگامی که الگوی مشخصی از داده ها به دست آمد، لازم است حمایت موضوعی از آن صورت گیرد (محمدپور 1388: 160-127، به نقل از: خوشکلام، 1397، ص. 120).

در این پژوهش، در مرحله کدگذاری باز در مجموع ۷۸ مفهوم شناسایی شدند که در ۲۵ مقوله مربوط به سه بعد اصلی:

بعد شرایطی (شرایط علی، شرایط مداخله گر، و عوامل زمینه ای)، بعد راهبردها و بعد پیامدها قرار داده شدند.

الف. بعد شرایط عمده شامل ۴۰ مفهوم در قالب ۱۳ مقوله که عبارت بودند از: عوامل موقعیتی- بیرونی؛ عوامل درون فردی؛ متغیرهای زمینه‌ای؛ رجوع از علم حصولی به علم حضوری؛ دسترسی به راه‌های شناخت تربیت نفس؛ وجود راهنما و الگو در کسب شناخت؛ تمایلات دنیا گرایانه افراطی؛ افراط و تفریط در قوای ثلاثه؛ غلبه نفس شیطانی، بهیمی، سبعی (جنود شیطانی)؛ بودن در عالم تراحم و محدودیت‌های دنیا (توجه به ظلمات طبیعت و کثرات)؛ غفلت از علم حضوری و پرداختن به علم حصولی؛ جهاد اکبر مبتنی بر: ریاضت و تزکیه نفس و رعایت تقوای الهی؛ تحقق معرفت مبتنی بر علم حضوری تعلیم الهی و القای رحمانی.

ب. بعد راهبردها شامل ۲۵ مفهوم در ۵ مقوله که عبارت بودند از: علم و معرفت؛ راه شناخت اعم از حس و عقل است؛ شناخت و تربیت نفس و رهایی از عالم طبیعت؛ حاکمیت قوه عاقله و به فعلیت رساندن استعدادها، بینش‌ها و نگرش‌های فطری (احراز نفس ناطقه).

ج. بعد پیامدها شامل ۱۳ مفهوم در ۷ مقوله که عبارت بودند از: خداشناسی؛ معاد شناسی؛ تحقق اخلاق الهی؛ وحدت و انسجام درونی؛ کشف اسرار الهی؛ مقام خلیفه الهی؛ سعادت ابدی.

مقوله‌های عمده در قالب مدل پارادایمی گراندد تئوری شامل شرایط علی، پدیده محوری، شرایط زمینه‌ای، شرایط مداخله گر، راهبردها و پیامدها در ارتباط باهم قرار گرفته‌اند. پس از تحلیل متون مورد مطالعه نتیجه کلی در قالب پارادایم گراندد تئوری مطرح شده است. به طوری که شناخت نفس به عنوان پدیده محوری انتخاب و سایر بخش‌ها حول این محور قرار گرفته است.

بستر حاکم (عوامل زمینه ای):

- ۱: متغیرهای زمینه‌ای (مثل شرایط سنی، سطح ادراک انسان ها).
- ۲: رجوع از علم حصولی به علم حضوری
- ۳: دسترسی به راه های شناخت تربیت نفس
- ۴: وجود راهنما و الگو در کسب شناخت

کارکردها:

- ۱: خداشناسی
- ۲: معاد شناسی
- ۳: تحقق اخلاق الهی (تنظیم رابطه انسان با خالق، خلق، طبیعت و خویشتن).
- ۴: وحدت و انسجام درونی (تعادل در استفاده از قوای نفس)
- ۵: کشف اسرار الهی
- ۶: مقام خلیفه الهی
- ۷: سعادت ابدی

راهِبردها:

- ۱: میزان سعادت و شقاوت انسان فقط به علم و معرفت است
- ۲: راه شناخت اعم از حس و عقل است
- ۳: وجود فطرت (عشق به کمال مطلق) وجود خدا (کمال مطلق) را در پی دارد
- ۴: شناخت و تربیت نفس و رهایی از عالم طبیعت (فتح باب یا فتح قریب)
- ۵: حاکمیت قوه عاقله و به فعلیت رساندن استعدادها، بینش ها و تکرش های فطری (احراز نفس ناطقه)
- ۶: وهم و غضب و شهوت اگر تسلیم عقل سلیم و انبیاء شوند (جنود رحمانی)

پدیده اصلی:
شناخت نفس

شرایط علیّی: (موجبات و فرصت ها)

۱. عوامل موقعیتی- بیرونی (وحي و مکتب انبیاء، عوامل فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی در سیره پیامبران و ائمه اطهار و راهنمایان دینی).
- ۲: عوامل درون فردی (حسی، عقلی، فطری، رویای صادقانه، تهذیب و تزکیه نفس، مکاشفات و شهود باطن)

شرایط مداخله گر موثر بر راهبردها

- شرایط مداخله گر بازدارنده تربیت نفس:
- ۱: تمایلات دنیا گرایانه افراطی
 - ۲: افراط و تفریط در قوای ثلاثه: غلبه نفس شیطانی، بهیمی، سبعی (جنود شیطانی)
 - ۳: بودن در عالم تزاحم و محدودیت های دنیا (توجه به ظلمات طبیعت و کثرات)
 - ۴: غفلت از علم حضوری و پرداختن به علم حصولی
- شرایط مداخله گر تسهیل گر تربیت نفس:
- ۵: جهاد اکبر مبتنی بر: ریاضت و تزکیه نفس و رعایت تقوای الهی
 - ۶: تحقق معرفت مبتنی بر علم حضوری تعلیم الهی و القای رحمانی

شکل شماره (۲): مدل مفهومی شناخت نفس از دیدگاه حضرت امام خمینی ره (منبع: یافته های تحقیق حاضر)

در تحقیق حاضر سعی شده است با روش کیفی به کشف لایه های عمیق در منابع مورد مطالعه و شناخت شناسی تحلیلی پرداخته شود.

۴-۱-۱. شرایط علی مربوط به پدیده (شناخت نفس)

شرایطی هستند که زمینه ساز بروز پدیده محوری می گردند، بنابراین طبق مدل پارادایم به دست آمده از داده های کیفی، شرایط علی مربوط به پدیده (شناخت نفس) عبارتند از:

عوامل موقعیتی - بیرونی (شامل: عوامل و الگوهای فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی) در این پژوهش تحت عنوان ارسال رسل و انزال وحی با هدف ایجاد شناخت حقیقی در انسان و روحیه توحید گرایی از آن یاد می شود. همچنین الگوهای عینی تربیت شده در مکتب وحی الهی از جمله پیامبران و دانش آموختگان حقیقی انبیاء (ائمه اطهار و راهنمایان دینی). از جمله عوامل موقعیتی - بیرونی در کسب شناخت نفس محسوب می شوند.

عوامل درون فردی متاثر از موضوع تربیت نفس شامل: تجربیات حسی، عقلی، فطری، رویای صادق، تهذیب و تزکیه نفس، مکاشفات و شهود باطن نیز در جایگاه کسب شناخت عمیق از مقوله نفس محسوب می شوند.

الف. عوامل موقعیتی - بیرونی

حضرت امام (ره) علت بعثت انبیا علاوه بر گسترش خداشناسی و توحید، شناخت مردم از عالم، را چنانکه هست، ذکر می کنند. ایشان می فرمایند: «آن چه که انبیا برای آن مبعوث شده اند و تمام کارهای دیگر، مقدمه آن محسوب می شود گسترش توحید و شناخت مردم از عالم، البته آن گونه که عالم واقعاً و حقیقتاً آن طور است، می باشد» (امام خمینی ۱۳۸۵: جلد ۱۹: ص. ۲۸۴).

امام (ره)، سرچشمه تمامی علوم اعم از عرفان و فلسفه گرفته تا ادب و سیاست را قرآن می داند، (به نقل از: امام خمینی ۱۳۸۵: جلد ۲۰: ص. ۹۳). مصداق تایید این سخن را می توان از فراگرفتن علم اسماء «وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا» توسط حضرت آدم «قَالَ يَا آدَمُ أَنْبِئْهُمْ بِأَسْمَائِهِمْ» اشاره کرد (بقره: ۳۱-۳۳). این آیات به روشنی حاکی از امکان شناخت و پیشینه آن است. امام (ره)، نه تنها شناخت را امکان پذیر می داند، بلکه معتقد است «آرمان اصلی وحی این بوده است که برای بشر معرفت ایجاد کند» (به نقل از: امام خمینی ۱۳۸۵: جلد ۱۹: ص. ۲۲۵).

ب. عوامل درون فردی

ایشان حقیقت شناخت را وجودی مجرد از ماده می داند و در تعریف حقیقت شناخت، بر اساس مبانی حکمت متعالیه (جوادی آملی ۱۳۸۷، صص. ۷۵-۷۰). می فرمایند: «حقیقت علم همانا وجودی است مجرد از ماده، و هرگونه اندیشه از ماده منزه است و به احکام ماده محکوم نخواهد شد» (امام خمینی ۱۳۸۵، جلد ۲۱: ص. ۲۲۵).

انسان به محض ورود به طبیعت، قدرت ادراک خود را از دست می دهد و تنها پس از رهایی از تخیل عالم طبیعت، یعنی مرگ، نسبت به آن آگاهی پیدا می کند (امام خمینی ۱۳۸۰؛ به نقل از: شیانی دلی، ۱۳۷۸، ص ۳۰). نکته دیگر این است که راه کسب علم و معرفت حقیقی رعایت تقوا است: (اتَّقُوا اللَّهَ وَيَعْلَمَكُمُ اللَّهُ) (بقره: ۲۸۲).

به نظر می رسد صرف مطالعه عوامل فردی و یا صرف توجه به عوامل موقعیتی نمی تواند به تنهایی تکمیل کننده شناخت نفس باشد و نیاز به بررسی تعاملی آن ها است که، شناخت این مقوله ی به شدت انتزاعی را حقیقی تر خواهد کرد. درک چرایی پدیده شناخت نفس صرفاً نمی تواند با تکیه بر یک عامل و متغیر صورت گیرد. در چارچوب طرح این پژوهش، به نظر می رسد عواملی که ذکر می شوند در کنار هم باید به تبیین این پدیده پردازند. در این پژوهش عوامل مختلف، با تمرکز بر دیدگاه تعاملی بین عوامل موقعیتی - بیرونی و عوامل درون فردی به عنوان مبانی تبیین شناخت شناسی نفس از دیدگاه حضرت امام خمینی ره در نظر گرفته شده اند. بر اساس دیدگاه ایشان، « معرفت شناسی، هستی شناسی، انسان شناسی و خداشناسی در هم تنیده و به هم مربوطند و نمی توان آن ها را جدا از هم مورد کنکاش و بررسی قرار داد و نتایج هر یک در دیگری مؤثر است» (به نقل از: اردبیلی ۱۳۸۱، جلد اول: ص ۳۸۱).

۴-۱-۲. بستر حاکم، زمینه ای که در آن راهبردهای مربوط به پدیده (شناخت نفس) بسط یافته اند:

متغیرهای زمینه ای (مثل شرایط سنی، سطح ادراک انسان ها)، رجوع از علم حصولی به علم حضوری، دسترسی به راه های شناخت تربیت نفس، وجود راهتما و الگو در کسب شناخت.

حضرت امام (ره)، بنا بر قول مشهور علم را دارای دو قسم:

الف) علم حصولی که عبارت است از اینکه حصول علم، محتاج و نیازمند به واسطه باشد.

ب) علم حضوری که عبارت است از اینکه حصول علم برای عالم به واسطه محتاج نباشد.

«گفته اند علم حضوری در سه مورد مصداق پیدا می کند: ۱) علم مجرد، به ذات خودش (مانند علم نفس به ذات خودش)؛ ۲) علم علت به معلول خودش؛ ۳) علم هر مجردی به مجرد دیگر، امام پس از ذکر تقسیمات علم حضوری، به صراحت مطرح می کنند همه علوم حضوری است: علم عین عالم و عالم عین علم است و محال است که عالم، حقیقت علم نباشد و علم حصولی رأساً غلط است؛ «کل عالم مجرد و کل مجرد عالم» (اردبیلی ۱۳۸۱: جلد ۱: ص ۳۸۷).

در دیدگاه حضرت امام، « نفس ناطقه انسان هر چند امری واحد است، اما دارای سه نشأه یا ساحت می باشد: - نشأه دنیوی و ظاهری، که مظهر آن حواس ظاهری انسان است. - نشأه برزخی، که مظهر آن حواس باطنه است. - نشأه غیبی باطنی، که مظهر آن قلب است. هر یک از این مراتب نسبت به مرحله بعدی ظاهری و نسبت به مرحله قبلی خود باطنیت دارد. و آثار و خواص و انفعالات هر مرتبه ای به مرتبه دیگر سرایت می کند». از نظر امام خمینی (۱۳۸۳، ص ۲۲۱) « هر عملی که انسان انجام می دهد، هر پدیده ای که در نشأه دنیوی انسان به وجود می آید به محض اینکه از سوی نفس درک شود در نفس و نشأه های دیگر آن تأثیر می گذارد» (امام خمینی، ۱۳۸۰، صص ۸۵-۸۶).

۴-۱-۳. شرایط مداخله گر (بازدارنده و تسهیل کننده) موثر بر راهبردهای تربیت نفس:

شرایطی هستند که راهبردهای اتخاذ شده توسط فرد را تسهیل و یا بازدارنده می کنند. بر اساس نتایج کدگذاری منابع، این شرایط در مدل پارادایم به صورت شرایط مداخله گر بازدارنده از تربیت نفس عبارتند از:

تمایلات دنیا گرایانه افراطی، افراط و تفریط در قوای ثلاثه: غلبه نفس شیطانی، بهیمی، سبعی (جنود شیطانی)، بودن در عالم تراحم و محدودیت های دنیا (توجه به ظلمات طبیعت و کثرات)، غفلت از علم حضوری و پرداختن به علم حصولی. شرایط مداخله گر تسهیل کننده در تربیت نفس عبارتند از:

«جهاد اکبر مبتنی بر ریاضت و تزکیه نفس (مشارطه، مراقبه و محاسبه)» (امام خمینی، ۱۳۹۷، ص. ۱۶) و تحقق معرفت مبتنی بر علم حضوری.

باید دانست همان که اگر در هر سه قوه (شهوایی، غضب و وهم) افراط صورت پذیرد، تباه کننده مقام انسانیت است و توجه به آن ممکن است انسان را گاه از حقیقت انسانیت و گاه از فضیلت انسانیت خارج سازد، همین گونه اگر این قوا در معرض تفریط قرار گیرند، باعث فساد مقام انسانیت می شوند. در اندیشه امام، «تحصیل سعادت ابدی بدون بقای در عالم دنیا امکان پذیر نیست و سعادت ابدی انسان در گرو قوای شهوانی، غضب و وهم است. ایشان قوای یادشده را (مانده آسمانی) می داند و نه تنها سعادت خود انسان بلکه سعادت بنی نوع انسان را با این سه قوه گره می زند» (امام خمینی، ۱۳۹۷، ص. ۲۸۰). مبنای تفکر امام این است که، «توهم و غضب و شهوت ممکن است از جنود رحمانی باشند، و موجب سعادت و خوشبختی انسان گردند، اگر آنها را تسلیم عقل سلیم و انبیاء کنیم» (امام خمینی، ۱۳۹۷، ص. ۲۵). از این رو هیچ یک از پیامبران جلو این سه قوه را نگرفته اند و معتقد بوده اند که این قوا دارای ارزش فراوان هستند و باید تحت میزان عقلی و قانون عقلی درآیند. در انسان شناسی امام، انسان موجودی است با خواسته های بی نهایت و اراده ای بی پایان و توانا برای رسیدن به آرزوهای خود. درباره آیه (فیها ما تشتهیه الأنفس و تلذ الأعین) (زخرف: ۷۱) می گوید: (اشتهای انسان حد محدود و قدر مقدری ندارد). و اشاره می کند که خداوند اراده انسان را به گونه ای آفریده است که به مجرد اراده هرچه را بخواهد موجود می کند. اما چون این عالم، عالم تراحم است زمینه تحقق اراده او در این دنیا وجود ندارد، ولی در قیامت چنین مسأله ای میسر است (امام خمینی، ۱۳۹۷، ص. ۴۸۵).

۴-۱-۴. راهبردهای مربوط به پدیده (شناخت نفس):

شرایطی که سبب تلاش فرد در شناخت نفس شده است به همراه بستر حاکم و شرایط مداخله گر، مجموعه ای از عوامل را تشکیل می دهند که نوع رفتار فرد را تعیین می کنند. راهبردها استراتژی هایی هستند که فرد به واسطه ظهور و بروز پدیده اصلی آن ها را اتخاذ می کند و تحت تأثیر بستر حاکم و شرایط مداخله گر قرار می گیرند. به عبارت دیگر راهبردها نشان دهنده نوع کنشی هستند که فرد پس از توفیق در کسب شناخت نفس از خود نشان داده است. طبق کدگذاری و تحلیل منابع و پژوهش های انجام گرفته در پژوهش حاضر راهبردهایی که افراد در راستای پدیده شناخت نفس اتخاذ نموده اند عبارتند از:

حس، عقل و وجود فطرت (عشق به کمال مطلق) که وجود خدا (کمال مطلق) را در پی دارد، شناخت و تربیت نفس و رهایی از عالم طبیعت (فتح باب یا فتح قریب)، حاکمیت قوه عاقله و به فعلیت رساندن استعدادها، بینش ها و نگرش های فطری (احراز نفس ناطقه)، وهم و غضب و شهوت که اگر تسلیم عقل سلیم و انبیاء شوند (جنود رحمانی).

امام خمینی (ره) میزان سعادت و شقاوت انسان را فقط علم و معرفت می داند (امام خمینی ۱۳۸۳، به نقل از: شیانی دلویی، ۱۳۷۸، ص. ۳۰).

امام خمینی، علوم را مقدماتاً به دو قسمت: یکی علوم دنیایی و یکی علوم اخروی تقسیم می کند. ایشان در شرح حدیث بیست و ششم از امام صادق (ع) در فضیلت عالم می فرمایند، مقصود از علم در این حدیث شریف قسم دوم علم یعنی علم آخرت است. ایشان علوم اخرویه را از سه حال خارج نمی دانند: یا از قبیل علم بالله و معارف است؛ یا از قبیل علم آداب و سنن عبودیت است، یا از قبیل علم تهذیب نفس و سلوک الی الله. تعمیر نشئه آخرت بسته به این سه امر است و بنابر این جنات نیز بر سه قسم تقسیم می شوند: یکی جنات ذات، که غایت علم بالله و معارف الهیه است و دیگر جنات صفات، که نتیجه تهذیب نفس و ارتیاض است، و سوم جنات اعمال، که

صورت قیام به عبودیت و نتیجه آن است. مطابق با کلام وحی و برهان حکمی و ذوق اهل معارف و اخبار انبیاء و اولیاء (علیهم السلام)، علوم به هر درجه که هستند طریق وصول به جنت مناسب با آن است، و سالک طریق هر علمی سالک طریقی از طرق بهشت است (امام خمینی، ۱۳۹۷، ص. ۴۵۵-۴۵۴).

از نظر امام (ره)، نفس دارای قوای مختلفی است که رشد هر کدام جای دیگری را تنگ می کند و توجه افراطی به هر یک از این قوا باعث می شود که تمام هویت نفس، معطوف به آن گردد و ماهیت آن دگرگونی پذیرد. قوای نفس عبارتند از:

۱. قوه عاقله: این قوه براساس تعریف امام، قوه ای روحانی است که برحسب ذات مجرد است و برحسب فطرت، مایل به خیرات و کمالات.

۲. قوه واهمه: این قوه، قوه شیطانیه نامیده می شود و از ابتدای تولد در کودکان وجود دارد و آنان به وسیله این قوه دروغ می گویند و مکر و حیله و نیرنگ می زنند. واهمه تا زمانی که در سلطه عقل نباشد و مسخر نفس مجرد نگردد، فطرتاً متمایل به دنیا است. در برابر قوه عاقله، قوه واهمه است که فطرتاً تا در چارچوب نظام عقلی نیامده و مسخر در ظل کبریایی نفس مجرد نشده، مایل به دنیا می باشد

۳. قوه غضبیه، و ۴. قوه شهویه

هر یک از سه قوه (واهمه، غضبیه و شهویه) منافع کثیره دارند از برای حفظ نوع و شخص و تعمیر دنیا و آخرت. و همین سه قوه سرچشمه تمام ملکات حسنه و سیئه و منشاء تمام صور غیبیه ملکوتیه است (امام خمینی، ۱۳۹۷، ص. ۲۲).

۴-۱-۵. کارکردها:

راهبردهایی که در نتیجه شناخت نفس اتخاذ شده اند، پیامدها و کارکردهایی را به دنبال داشته اند که عبارتند از: خداشناسی، معاد شناسی، تحقق اخلاق الهی، وحدت و انسجام درونی (تعادل در استفاده از قوای نفس)، کشف اسرار الهی، مقام خلیفه الهی، سعادت ابدی.

حضرت امام ره تهذیب و تزکیه نفس را عامل مؤثری برای اکتساب شناخت می داند. هر گاه تمام استعدادهاى نهفته و گرایش ها و بینش های فطری او به فعلیت و شکوفایی برسد (انسان) به مقام خلافت (خلیفه الهی) نایل می آید (امام خمینی ۱۳۸۳: حدیث ۵۰: ص. ۲۲۷ و حدیث ۱۶: صص. ۲۶۱-۲۶۰). با توجه به توضیحات پیشین در این خصوص می توان از مقام خلیفه الهی انسان تمام پیامدهای شناخت نفس (خداشناسی، معاد شناسی، تحقق اخلاق الهی، وحدت و انسجام درونی به معنای تعادل در استفاده از قوای نفس، کشف اسرار الهی و سعادت ابدی) را استنباط کرد.

در قسمت آخر این مقاله، به جمع بندی و نتیجه گیری از آراء حضرت امام خمینی (ره) در خصوص مبحث شناخت نفس پرداخته شده است.

نتیجه گیری

از همان آغاز خلقت، ذهن بشر به چپستی یا حقیقت نفس مشغول بوده است. شاید اولین تلاش ها از سوی فلاسفه بزرگ یونان به انجام رسید، در اسلام نیز با توجه به اهمیت مباحث مربوط به علم النفس در خداشناسی، معاد و اخلاق توجهی ویژه ای به آن مبذول شده است. سوال اساسی این پژوهش چگونگی دیدگاه حضرت امام خمینی (ره) در مورد شناخت نفس بود. بررسی دیدگاه های امام خمینی (ره) در مقوله ی شناخت نفس با روشی کیفی از اهداف مهم انجام این پژوهش بوده است. برای رسیدن به هدف تحقیق، با استفاده از روش داده بنیاد، متون و منابع نوشتاری مورد بررسی و تحلیل قرار گرفت. جامعه مورد مطالعه تحقیق حاضر کلیه منابع اعم از کتاب ها، سخنرانی ها، متون و و نامه های تقریر شده حضرت امام (ره) در مورد شناخت نفس و اهمیت و ضرورت آن بوده است. در این پژوهش تعداد ۶۲ متن از منابع مختلف مورد بررسی قرار گرفت اما از متن

۴۸ به بعد مطالب درون متنی جنبه تکرار داشته و داده ها به حد اشباع رسیده بودند. یافته های تحقیق نشان داد که شرایط علی مربوط به پدیده (شناخت نفس) در اثر تعامل عوامل موقعیتی - بیرونی اعم از وحی و ارسال رسل و وجود الگوهای منطبق بر تربیت دینی و عوامل درون فردی شامل برنامه ریزی انسان بر اساس نرم افزار فطرت و عقلانیت قابل تبیین و بررسی است. به علت تاثیر بستر حاکم و عوامل زمینه ای و همچنین دسترسی به راه های شناخت نفس و الگوهای تربیت شده بر اساس وحی و فطرت اصیل انسانی و رجوع از علم حصولی به علم حضوری راهبردهای شناخت حقیقت نفس مشخص شدند. در اثر اتصال رابطه بین معرفت نفس و معرفت پروردگار برنامه های نوشته شده در فطرت انسان به فعلیت خواهند رسید؛ و لذا نفس ناطقه احراز و تمام قوای نفس از جمله وهم و غضب و شهوت تسلیم عقل سلیم و انبیاء شده و به جنود رحمانی تبدیل خواهند شد. در این پژوهش، شرایط مداخله گر بر راهبردهای شناخت نفس در دو مقوله تسهیل کننده و بازدارنده شناسایی شدند. در نهایت پیامدهای ناشی از شناخت نفس در مواردی از قبیل: خداشناسی، معاد شناسی، تحقق اخلاق الهی، وحدت و انسجام درونی (تعادل در استفاده از قوای نفس)، کشف اسرار الهی، مقام خلیفه الهی و سعادت ابدی در متون مطالعاتی کشف و مقوله بندی شدند. در رویکرد حضرت امام ره، شناخت نفس براساس توجه و تعمق در وحی (قرآن)، استدلال (برهان)، و جهاد با نفس (عرفان) و الگوگیری (التبیین و الصدیقین و شهداء و صالحین)، ممکن بوده و مقام خلیفه الهی را برای انسان محقق خواهد کرد.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی: مقاله حامی مالی ندارد.

مشارکت نویسندگان: نویسنده مسئول در آماده سازی مقاله به طور کامل مشارکت داشته است.

تعارض منافع: بنا بر اظهار نویسنده مسئول در این مقاله هیچ گونه تعارض منافی وجود ندارد.

تعهد کپی رایت: طبق تعهد نویسنده مسئول حق کپی رایت رعایت شده است.

منابع

- ابن سینا. (۱۳۷۵). النفس من کتاب الشفاء، تحقیق آیت الله حسن زاده آملی، قم: مرکز النشر التابع لمكتب الاعلام الاسلامی.
- ابن سینا. (۱۳۶۶). رساله الحدود، ترجمه محمدمهدی فولادوند، تهران: انتشارات سروش.
- احدی، حسن، وشکوه السادات، بنی جمالی. (۱۳۷۱). علم النفس از دیدگاه دانشمندان اسلامی و تطبیق آن با روان شناسی جدید، چاپ پنجم، تهران: انتشارات دانشگاه علامه طباطبایی.
- احدی، حسن، وشکوه السادات، بنی جمالی. (۱۳۶۳). علم النفس از دیدگاه دانشمندان اسلامی و تطبیق آن با روانشناسی جدید، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
- ارسطو. (۱۳۶۹). درباره نفس، ترجمه علیمیراد داودی، چاپ سوم، تهران: انتشارات حکمت.
- اردبیلی، سید عبدالغنی. (۱۳۹۲). تقریرات فلسفه امام خمینی، چاپ چهارم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- اردبیلی، سید عبدالغنی. (۱۳۸۵). تقریرات فلسفه امام خمینی، چاپ دوم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- اردبیلی، سید عبدالغنی (۱۳۸۱). تقریرات فلسفه امام خمینی، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ و نشر عروج، سه جلدی.
- اقبال، حدیث. (۱۳۹۷). تبیین خاستگاه های شناختی و ترسیم مدل ذهنی گروه تروریستی داعش، پژوهش های راهبردی سیاست، ۶ (۲۴) شماره پیاپی ۵۴، ۲۴۵-۲۷۵.

- امام خمینی، روح الله. (۱۴۰۶ هـ. ق: ۱۳۶۴) *تعلیقات علی شرح فصوص الحکم و مصباح الانس*، قم، مؤسسه پاسدار اسلام.
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۷۲) *مصباح الهدایه الی الخلافه و الولایه*، مقدمه: سید جلال الدین آشتیانی، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۷۸) *صحیفه امام* مجموعه آثار امام خمینی (س)، ۲۲ جلد تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۷۸) *سر الصلاة (معراج السالکین و صلاة العارفين)*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۷۸) *مبارزه با نفس یا جهاد اکبر*، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۰) *آداب الصلوة (آداب نماز)*، چاپ دهم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۰
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۰) *تفسیر سوره حمد*، چاپ پنجم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ و نشر عروج.
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۱) *شرح حدیث جنود عقل و جهل*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۲) *شرح حدیث «جنود عقل و جهل»* (طبع جدید)، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۳) *شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)*، چاپ بیست و نهم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ و نشر عروج.
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۶)، *مصباح الهدایه الی الخلافه و الولایه*، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س).
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۹۷) *شرح چهل حدیث (اربعین حدیث)*، چاپ شصت و یکم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ و نشر عروج.
- امام خمینی، سید روح الله. (۱۳۸۵) *صحیفه امام*، چاپ چهارم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (س)، چاپ و نشر عروج.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۷) *آوای توحید*، چاپ هفتم، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- خوشکلام، نرگس. (۱۳۹۷) *مطالعه کیفی درک زوجین از تأثیر شبکه اجتماعی تلگرام بر روابط عاطفی (مطالعه موردی: زوجین ۴۰-۱۵ سال شهرستان بروجرد)*، پایان نامه مقطع کارشناسی ارشد رشته جامعه شناسی، بروجرد: دانشگاه حضرت آیت اله بروجردی ره. دانشکده علوم انسانی.
- رجبی، حدیث. (۱۴۰۰) *تحلیل وجود شناختی کیفیت تأثیر دعا بر هستی با رویکرد تطبیقی بر نظریات امام خمینی (ره)*، نشریه علمی پژوهشنامه متین، ۲۳(۹۰)، ۶۷-۸۹
- شفیعی مازندرانی، سید محمد. (۱۳۷۶) *پرتوی از مبانی تربیتی - عرفانی امام خمینی قدس سره الشریف*، قم: دفتر انتشارات اسلامی (وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم).
- شیبانی دلوی، داوود. (۱۳۷۸) *دیدگاه های انسان شناختی قرآنی امام خمینی*، پژوهشهای قرآنی، پژوهش های قرآنی شماره نوزده و بیست، ویژه نامه امام خمینی (ره).
- شیراوند، محسن و عبدی، حمید. (۱۳۸۹). *مبانی تعلیم و تربیت از دیدگاه امام خمینی (ره)*، همایش: کنگره ملی بررسی اندیشه های فرهنگی اجتماعی حضرت امام خمینی (ره).

-طالب زاده، سید مجید، و میرزایی، علیرضا. (۱۳۹۰) چگونگی گذر از خودشناسی به خداشناسی از دیدگاه ملاصدرا و علامه طباطبایی (ره)، *انسان پژوهی دینی*، ۸(۲۵)، ۸۹-۱۰۹

-علی پور، فاطمه. (۱۳۹۹) تبیین امام خمینی(س) از تکامل نفس گنهکاران بر مبنای حکمت متعالیه، *نشریه علمی پژوهشنامه متین* ۲۲(۱۹)، ۱۰۳-۸۵

-کاستلز، مانوئل. (۱۳۹۷) شبکه های خشم و امید، چاپ پنجم، ترجمه مجتبی قلی پور، تهران: نشر مرکز.

-مقدادیان، صادقی. (۱۳۹۹) طمانینه در نگاه عرفانی امام خمینی، *نشریه علمی پژوهشنامه متین*، ۲۲(۱۹)، ۱۵۴-۱۳۱

-ملا صادقی، اعظم. (۱۳۸۸) نفس انسانی و قوای آن از منظر فلسفه و اخلاق، *نشریه الکترونیکی اخلاق پژوهی*، ۱(۳). به آدرس:

<http://intjz.net/maqalat/ak-nafse%20ensan.htm>

- Ahadi, Hassan, & Shkooch Sadat, Bani Jamali. (1992). *Psychology from the perspective of Islamic scientists and its adaptation to modern psychology*, 5th edition, Tehran: Allameh Tabatabai University Press (In Persian).

- Ahadi, Hassan, & Shkooch Sadat, Bani Jamali. (1984). *Psychology from the perspective of Islamic scientists and its adaptation to modern psychology*, 5th edition, Tehran: Allameh Tabatabai University Press (In Persian).

-Alipour, Fatemeh. (2020). Imam Khomeini's explanation of the evolution of sinners' souls based on transcendent wisdom, *Matin Scientific Journal*, 22, (89), 103-85(In Persian).

-Aristotle. (1987). *About*, translated by Alimrad Davoudi, Chap Sum, Tehran: Hekmat Publications.

- Ardabili, Seyed Abdul Ghani (2013). *Imam Khomeini's Philosophy Lectures*, 4th Edition, Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (In Persian).

- Ardabili, Seyed Abdul Ghani (2006). *Imam Khomeini's Philosophy Lectures*, 2th Edition, Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (In Persian).

- Ardabili, Sayed Abdul Ghani (2002). *Lectures on the Philosophy of Imam Khomeini*, Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's, Tehran: Orouj Publishing, three volumes (In Persian).

-Castells, Manuel. (2018). *Networks of Anger and Hope*, fifth edition, translated by Mojtaba Gholipour, Tehran: Markaz Publishing (In Persian).

- Ibn Sina. (1996). *The soul from the book of healing*, edited by Ayatollah Hassanzadeh Amoli, Qom: Publishing Center of the Islamic Information Office (In Persian).

-Ibn Sina. (2008). *The Border Treatise*, translated by Muhammad Mahdi Fouladond, Tehran: Soroush Publications (In Persian).

-Iqbal, Hadith. (2018). Explaining the cognitive origins and drawing the mental model of the ISIS terrorist group, *Strategic Policy Research*, 6(24) - Consecutive Number 54, 275-245. [http // : www. qpss. auto. ac. ir/](http://www.qpss.auto.ac.ir/)

- Jawadi Amoli, Abdullah. (2008). *The Voice of Tawhid*, 7th edition, Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (In Persian).
- Khomeini, S. R. (1406 AH: 1985). *Comments on the explanation of the chapters of judgment and the lamp of man*, Qom, Pasdar-e-Islam Institute (In Persian).
- Khomeini, S. R. (1993). *The lamp of guidance to the caliphate and the state*, *Introduction: Sayyid Jalal al-Din Ashtiani*, The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (In Persian).
- Khomeini, S. R. (2006). *Sahifa Imam Collection of works of Imam Khomeini*, 22 volumes Publisher, Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (In Persian).
- Khomeini, S. R. (1999). *Secret of Prayer (Ascension of the Seekers and Prayer of the Mystics)*, Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (In Persian).
- Khomeini, S. R. (2001). *Interpretation Hamd Surah*, 5th edition Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works, Orouj Publishing House. (In Persian).
- Khomeini, S. R. (2002). *Explanation of the hadith "Soldiers of Wisdom and Ignorance" (new edition)*, Qom: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (In Persian).
- Khomeini, S. R. (2003). *Explanation of the hadith "Soldiers of Wisdom and Ignorance" (new edition)*, Qom: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (In Persian).
- Khomeini, S. R. (2003). *Explanation of the hadith "Soldiers of Wisdom and Ignorance" (new edition)*, Qom: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works (In Persian).
- Khomeini, S. R. (2004). *Description of forty hadiths (forty hadiths)*, 29th edition, Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's., Orouj , Works (In Persian).
- Khomeini, S. R. (2007). *The Lamp of Guidance to the Caliphate and Guardianship*. Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini (In Persian).
- Khomeini, S. R. (2018). *Explanation of forty hadiths (forty hadiths)*, 61th edition, Tehran: The Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's., Orouj , Works (In Persian)., 923 pages
- Khoshkalam, Narges. (2018). *A qualitative study of couples' perception of the effect of Telegram social network on emotional relationships (Case study: couples aged 15-40 years in Boroujerd)*, Master Thesis in Sociology, Boroujerd: Ayatollah Boroujerd University, Department of Humanity. (In Persian).
- Mqadadian, Sadeghi. (2020). Calmness in the mystical view of Imam Khomeini, *Matin Research Journal*, 22(89), 154-131.

- Mousavi, Sayyideh Laylah. (2014). *Anthropology in the Philosophy of Peripatetic and Enlightenment (Ibne Sina and Suhrawardi)*, Master Thesis, Theology and Islamic Studies, Tehran: Al-Zahra University (In Persian).
- Mullah Sadeghi, Azam. (2010). The human soul and its powers from the perspective of philosophy and ethics, *Ethical research electronic journal*, 1(3), <http://intjz.net/maqalat/ak-nafse%20ensan.htm>
- Rad Hosseini, Ali Asghar. (2009). *Sadra's skepticism in moral attributes*, Master's thesis in theology and Islamic studies, Qom: Baqer al-Uloom University (In Persian).
- Salehi, Rezvaneh. (2013). *The role of reason in self-control from the perspective of verses and hadiths with a psychological approach*, Master Thesis, Theology and Islamic Studies - Quran and Hadith Sciences, Qom: Qom University (In Persian).
- Shafi'i Mazandarani, Sayed Mohammad. (1997). A ray of the educational-mystical foundations of Imam Khomeini Quds Sareh Al-Sharif, Qom: Islamic Publications Office (affiliated with the Society of Teachers of the Seminary of Qom).
- Sheibani Dalavi, Davood. (1999). Imam Khomeini's Quranic Anthropological Perspectives, Quranic Studies, *Quranic Researches* No. 19 and 20, Special Issue of Imam Khomeini (RA), (In Persian).
- Shiravand, Mohsen and Abdi, Hamid. (1389). the basics of education and training from Imam Khomeini's (RA) perspective, *Conference: National Congress of Social Cultural Thoughts of Imam Khomeini (RA)*
- Talebzadeh, Seyed Majid, & Mirzaei, Alireza. (2011). How to pass from self-knowledge to theology from the perspective of Mulla Sadra and Allameh Tabatabai, *Religious Anthropology*, 8(25), 109-89